

FOUNDATION FOR
THE PRESERVATION
OF JEWISH HERITAGE
IN POLAND

www.fodz.pl

FUNDACJA
OCHRONY
DZIEDZICTWA
ŻYDOWSKIEGO

eea
grants
Iceland liechtenstein norway

norway
grants

REWITALIZACJA RENESANSOWEJ SYNAGOGI W ZAMOŚCIU

na potrzeby Szlaku Chasydzkiego
oraz lokalnej społeczności

Publikacja wydana w ramach projektu „Rewitalizacja renesansowej synagogi w Zamościu na potrzeby Szlaku Chasydzkiego oraz lokalnej społeczności”, który realizowany jest przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego i uzyskał wsparcie udzielone przez Islandię, Liechtenstein i Norwegię poprzez dofinansowanie ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego.

W działania realizowane w synagodze po zakończeniu prac remontowych włączają się nasi partnerzy:

Biuro Wystaw Artystycznych – Galeria Zamojska
Liceum Plastyczne im. Bernarda Morando
Orkiestra Symfoniczna im. Karola Namysłowskiego
Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu
Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II

A także
Gmina Żydowska z Trondheim w Norwegii (Det Mosaiske Trossamfunn, Trondheim)

O FUNDACJI

Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego została założona w 2002 r. przez Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP (ZGWŻ) oraz Światową Organizację Żydowską ds. Restytucji (WJRO).

Naszym celem jest ochrona reliktyw kulturowego dziedzictwa Żydów w Polsce. Priorytetem Fundacji jest ochrona cmentarzy. We współpracy z licznymi partnerami doprowadziliśmy do upamiętnienia i uratowania przed zniszczeniem kilkudziesięciu żydowskich nekropolii w całej Polsce (m.in. w Zakopanem, Kozienicach, Mszczonowie, Iwaniskach, Strzegowie, Dubience, Kolnie, Iłży Wysokiem Mazowieckiem, Siedleczce-Kańczudze i Żurominie). Działania Fundacji obejmują także rewitalizację szczególnie ważnych i wartościowych zabytków dziedzictwa żydowskiego. Do takich obiektów należą m.in. synagogi w Kraśniku, Przysusze i Rymanowie, a także synagoga Zamościu.

Nasza działalność na rzecz ochrony dziedzictwa nie ogranicza się jednak wyłącznie do opieki nad zabytkami; równie ważna jest dla nas dbałość o szerzenie wiedzy o historii Żydów, którzy przez wieki współtworzyli kulturowe dziedzictwo Polski. Do najistotniejszych działań edukacyjnych Fundacji należy skierowany do młodzieży program „Przywróćmy Pamięć”, a także multimedialny portal internetowy POLIN – Dziedzictwo Polskich Żydów www.polin.org.pl, który prezentować będzie historię społeczności żydowskich z 1200 miejscowości z całej Polski.

Jednym z najważniejszych przedsięwzięć Fundacji jest projekt Szlak Chasydzki, którego głównym punktem stanie się wkrótce zrewitalizowana synagoga w Zamościu.

Zapraszamy Państwa do zapoznania się z naszą działalnością.

Monika Krawczyk
Dyrektor Generalny

więcej informacji o działaniach Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego:
www.fodz.pl
www.polin.org.pl
www.pamiec.fodz.pl

O PROJEKCIE

„REWITALIZACJA RENESANSOWEJ SYNAGOGI W ZAMOŚCIU NA POTRZEBY SZLAKU CHASYDZKIEGO ORAZ LOKALNEJ SPOŁECZNOŚCI”

Renesansowa synagoga na Starym Mieście w Zamościu jest jednym z najwspanialszych zabytków kultury żydowskiej w Polsce. Od 2005 r. budynek jest własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. Naszym celem jest przekształcenie go w nowoczesne centrum kulturalne, które służyć będzie zarówno odwiedzającym Zamość Żydom, jak i mieszkańcom miasta.

W wyniku wieloletnich zaniedbań, w 2005 r. synagoga była w bardzo złym stanie technicznym. Fundacja szybko przeprowadziła niezbędne prace remontowe i zabezpieczyła zabytkową budowlę. Opracowaliśmy też koncepcję rewitalizacji budynku oraz rozpoczęliśmy starania o pozyskanie środków niezbędnych do jej realizacji.

W 2008 r. projekt „Rewitalizacja renesansowej synagogi w Zamościu na potrzeby Szlaku Chasydzkiego oraz lokalnej społeczności” uzyskał wsparcie udzielone przez Islandię, Liechtenstein i Norwegię poprzez dofinansowanie ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego. Prace budowlane i konserwatorskie rozpoczęły się w lipcu 2009 r. i zostaną zakończone do końca października 2010 r.

W 2011 r. w odrestaurowanej synagodze powstanie centrum informacji turystycznej i kulturalnej Szlaku Chasydzkiego oraz multimedialne muzeum historii Żydów Zamościa i okolic. Zwiedzający będą mogli poznać bliżej sylwetki Żydów, którzy współtworzyli intelektualne, religijne i kulturowe oblicze regionu. Część powierzchni budynku zostanie zaadaptowana na pomieszczenia dla organizacji pozarządowych.

Po zakończeniu prac remontowych synagoga będzie służyć działalności edukacyjnej i kulturalnej, atrakcyjnej zarówno dla mieszkańców miasta, jak i dla turystów podróżujących Szlakiem Chasydzkim. W działania realizowane w synagodze włączą się nasi zamojscy partnerzy: Biuro Wystaw Artystycznych – Galeria Zamojska, Liceum Plastyczne im. Bernarda Morando, Orkiestra Symfoniczna im. Karola Namysłowskiego, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, a także Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II oraz Gmina Żydowska z Trondheim w Norwegii. Synagoga będzie mogła również pełnić funkcje religijne.

HISTORIA SYNAGOGI W ZAMOŚCIU

Renesansowa synagoga na Starym Mieście została wzniesiona na początku XVII w., prawdopodobnie w latach 1610–1618 lub 1620. Pierwotnie była budowlą jednoprzestrzenną, później, zapewne w latach 30. XVII w., do głównego gmachu dobudowano aneksy dla kobiet, tzw. babiniec. Budynek zwieńczony jest attyką, za którą kryje się tzw. dach pograżony. Sklepienia zdobią wysokiej klasy dekoracje sztukatorskie. We wschodniej ścianie sali głównej znajduje się aron ha-kodesz – bogato zdobiona wnęka przeznaczona na zwoje Tory.

W XVIII w. synagoga została poważnie przebudowana: zmieniono elewacje budynku, zlikwidowano attykę oraz wzniesiono nowy dach, a do babiniec dobudowano drugą kondygnację. Od strony zachodniej wzniesiono przedsionek połączony z sąsiednią kamienicą, zaadaptowaną na siedzibę gminy. W 1788 r. w centrum sali głównej umieszczono wspianą bimą altanową z kutego żelaza, ufundowaną przez rabina Samuela Barzela.

Po wybuchu II wojny światowej naziści zrabowali i zdewastowali wnętrze synagogi. Południowy babiniec został rozebrany, północny uległ poważnym uszkodzeniom. W 1941 r. Niemcy umieścili w synagodze stajnię, a później warsztaty stolarskie.

Po wojnie synagoga zamojska została odremontowana, nie odzyskała już jednak funkcji domu modlitwy. W latach 1951–54 był tu magazyn, a od 1959 r. do 2005 r. Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna. Po wojnie w synagodze przeprowadzono szereg prac, których celem było przywrócenie budynkowi wyglądu sprzed XVIII-wiecznej przebudowy. W latach 1948–1950 odbudowano babiniec południowy (jako jednokondygnacyjny) oraz zlikwidowano piętro nad babiniec północnym, a w latach 1967–1972 zrekonstruowano attykę.

W 2005 r. budynek został przekazany Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, która rozpoczęła starania zmierzające do jego rewitalizacji na potrzeby Szlaku Chasydzkiego oraz lokalnej społeczności.

SZLAK CHASYDZKI

Szlak Chasydzki to trasa wiodąca śladami Żydów z południowo-wschodniej Polski, a wkrótce także z zachodniej Ukrainy. Partnerami Fundacji w realizacji projektu są już **23 gminy** z terenów Lubelszczyzny i Podkarpacia, w których zachowały się bezcenne ślady wielowiekowej obecności polskich Żydów: Baligród, Biłgoraj, Chełm, Cieszanów, Dębica, Dynów, Jarosław, Kraśnik, Lesko, Leżajsk, Lublin, Łańcut, Łęczna, Przemysł, Radomyśl Wielki, Ropczyce, Rymanów, Sanok, Tarnobrzeg, Ustrzyki Dolne, Wielkie Oczy, Włodawa i Zamość.

Szlak przebiega przez atrakcyjne pod względem krajobrazu tereny, takie jak Roztocze czy Bieszczady, i łączy miejscowości, w których znajdują się zarówno imponujące synagogi, jak i cmentarze żydowskie, na których nierzadko znaleźć można nagrobki pochodzące z XVIII, XVII, a nawet XVI w. Wiele z tych cmentarzy jest wciąż odwiedzanych przez chasydów przybywających z całego świata.

W ramach Szlaku Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego wspiera jednostki samorządu terytorialnego i organizacje pozarządowe w ochronie i promocji wielokulturowego dziedzictwa ich miejscowości, a także stymuluje tworzenie trwałych partnerstw międzysektorowych na rzecz rozwoju turystyki profilowanej, wykorzystującej zabytki kultury żydowskiej.

Szlak Chasydzki daje wielu miejscowościom szansę na zaistnienie na mapie atrakcji turystycznych Polski – oprócz powszechnie znanego Zamościa, wpisanego na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO, na Szlaku znajdują się także ośrodki często omijane przez turystów, nieświadomych atrakcji, jakie kryją.

Szlak Chasydzki
to trasa wiodąca śladami Żydów
z południowo-wschodniej Polski.

Serdecznie zapraszamy na wyprawę
Szlakiem Chasydzkim!

DLACZEGO „SZLAK CHASYDZKI”?

Polska przez stulecia była domem wielu pokoleń Żydów; na jej terenie miał miejsce bezprecedensowy rozkwit żydowskiej kultury, a także myśli religijnej i piśmiennictwa. To właśnie tutaj w XVIII w. narodził się chasydyzm, jeden z najważniejszych nurtów, jakie kiedykolwiek powstały w ramach judaizmu. Szczególnie wielu zwolenników zyskał on na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, m.in. na terenach, przez które przebiega dziś Szlak Chasydzki.

Tradycyjnie przyjmuje się, że twórcą chasydyzmu (chassid po hebrajsku znaczy „pobożny”) był Izrael ben Eliezer z Międzyboża na Podolu, znany jako Baal Szem Tow. Chasydzi wyznawali pogląd, że religijność nie może ograniczać się jedynie do ścisłego przestrzegania nakazów i zakazów judaizmu, a nawet, że ich zbyt restrykcyjne przestrzeganie oddala człowieka od Boga. Stąd silny akcent kładziono na duchowy wymiar religii i na emocjonalne przeżywanie wiary.

Chasydzi gromadzili się wokół cadyków (cadik to po hebrajsku „sprawiedliwy”), charyzmatycznych przywódców duchowych, z których każdy proponował szczególny sposób przybliżenia się do Boga – określoną metodę studiowania Tory i innych pism religijnych, a także odprawiania poszczególnych praktyk. W XIX w. godność cadyka stała się dziedziczna – powstawały całe ich dynastie, których nazwy pochodziły od miejscowości, gdzie mieszcili się ich dwory.

W rocznicę śmierci cadyka – jorcajt – chasydzi gromadzą przy jego grobie, wierząc, że w ten dzień dusza zmarłego nawiedza miejsce spoczynku, modlą się i zostawiają tam niewielkie karteczki z wypisanymi prośbami, zwane kwitłech. Tradycja ta jest wciąż żywa – do grobów cadyków w Dynowie, Leżajsku, Ropczycach czy Rymanowie do dziś regularnie przybywają chasydzi z całego świata.

Wiele miejscowości należących do Szlaku Chasydzkiego było ważnymi ośrodkami chasydyzmu. Dwory cadyków znajdowały się w Cieszanowie, Dębicy, Dynowie, Lesku, Leżajsku, Lublinie, Łańcucie, Przemyślu, Ropczycach, Rymanowie i Tarnobrzegu (a dokładniej – w pobliskim Dzikowie). Najważniejszym niegdyś ośrodkiem chasydyzmu na ziemiach polskich był Leżajsk, gdzie działał słynny cadyk Elimelech. W pozostałych miejscowościach Szlaku mieszkali chasydzi związani z cadykami z innych miast i wsi – co nie umniejsza jednak atrakcyjności położonych tam zabytków dziedzictwa żydowskiego.

NAJCIEKAWSZE ZABYTKI KULTURY ŻYDOWSKIEJ NA SZLAKU CHASYDZKIM

Zamość
renesansowa synagoga,
wzniesiona na początku XVII w.
ul. Ludwika Zamenhofs 9
tzw. nowy cmentarz, założony
w 1907 r. *ul. Prosta*

1

Biłgoraj
cmentarz założony w XIX w.
ul. Marii Konopnickiej

2

3

Cieszanów
synagoga z końca XIX w.
ul. Ks. Ignacego Skorupki 7
cmentarz założony w XIX w.
os. Armii Krajowej

4

Wielkie Oczy
synagoga z początku XX w. *ul. Rynek*
cmentarz założony w XVIII w. *ul. Krakowiecka*

Jarosław
dwie XIX-wieczne synagogi
ul. Ordynacka 5 i ul. Opolska 12
gmach stowarzyszenia Jad Charuzim
pl. Tarnowskiego 1
cmentarz założony na początku XVIII w.
ul. Kruhel Pekiński

5

Leżajsk (Lizhensk)
cmentarz założony w XVIII w.
– miejsce spoczynku cadyka Elimelecha z Leżajska (1717–1787), cel pielgrzymek chasydów z całego świata *ul. Górna*

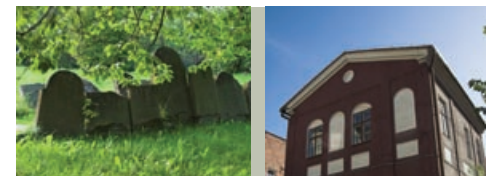
6

Łańcut
barokowa synagoga z XVIII w.
pl. Jana III Sobieskiego 16
cmentarz założony w XVII w. – miejsce spoczynku cadyka Naftalego Cwi Horowitza z Ropczyc (1760–1827) oraz Eleazara Szapiro z Łańcuta (zm. 1865), założyciela dynastii cadyków dynowskich *ul. Stanisława Moniuszki*

7

Dynów
cmentarz założony prawdopodobnie w XVIII w. – miejsce spoczynku cadyka Cwi Elimelecha Szapiro z Dynowa (1785–1841) *ul. Józefa Piłsudskiego*

8

9

Przemysł
tzw. nowa synagoga, wzniesiona na początku XX w. *pl. Unii Brzeskiej 5*
tzw. nowy cmentarz, założony na początku XIX w. – największy cmentarz żydowski w województwie podkarpackim
ul. Juliusza Słowackiego

10

Ustrzyki Dolne
cmentarz na Górze Gromadzyń, założony w XVIII w.

11

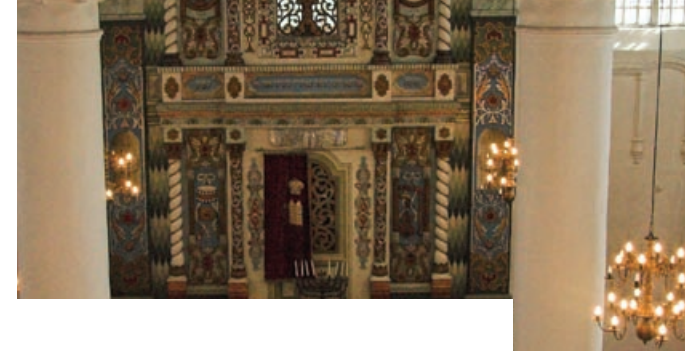
Baligród
cmentarz założony na początku XVIII w.
ul. Jana Dupleka

12

Lesko
synagoga wzniesiona w XVII w.
ul. Berka Joselewicza 16
cmentarz założony w XVI w. – jeden z najstarszych zachowanych cmentarzy żydowskich w Europie
ul. Juliusza Słowackiego

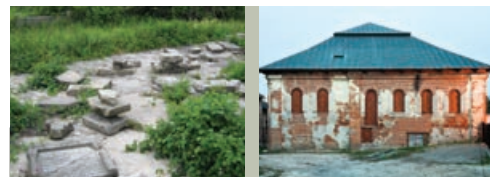
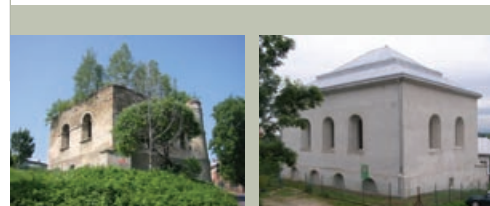
13

Sanok
synagoga stowarzyszenia Jad Charuzim, wzniesiona w XIX w. *ul. Franciszkańska 5*
synagoga sadogórska, wzniesiona w dwudziestolecie międzywojennym *ul. Rynek 10*
tzw. nowy cmentarz, założony w XIX w.
ul. Kiczury

Rymanów
barokowa synagoga z XVII w.
restaurowana od 2005 r.
róg ul. Rynek i Ignacego Bieleckiego
cmentarz założony w końcu XVI w.
– miejsce spoczynku cadyka Menachema Mendla z Rymanowa (1745–1815)
ul. Juliusza Słowackiego

14

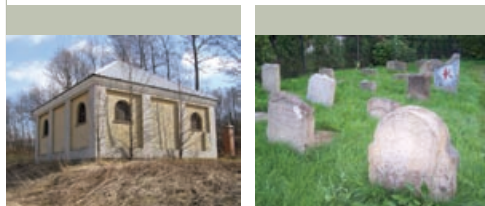
19

Kraśnik
zespół synagogałny, na który składają się
dwie bożnice: XVII- i XIX-wieczna
ul. Bożnicza 6 i 6a
tzw. nowy cmentarz, założony w połowie
XIX w. *ul. Szewska*

Ropczyce
cmentarz założony w XVIII w.
ul. Monte Cassino
Dębica
synagoga wzniesiona
w końcu XVIII w.
ul. Krakowska 3
cmentarz założony na
przełomie XVII i XVIII w.
ul. Cmentarna

15

16

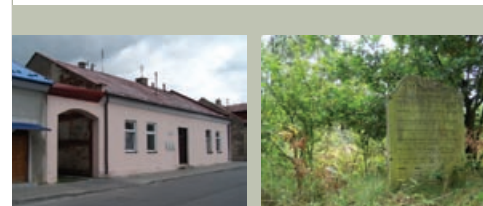

20

Lublin
Jesziwat Chachmej Lublin – Uczelnia
Mędrców Lublina, wzniesiona w 1930 r.
jako największa religijna uczelnia żydowska na
świecie *ul. Lubartowska 85*
tzw. stary cmentarz, założony w XVI w.
– miejsce spoczynku cadyka Jakuba Icchaka
Horowitza, zwanego „Widzącym z Lublina”
(1745–1815) *ul. Sienna*
tzw. nowy cmentarz, założony na początku
XIX w. *ul. Walecznych*

Radomyśl Wielki
cmentarz założony w XIX w. *ul. Kąty
mykwa (łaźnia rytualna) ul. Targowa*
dawny dom rabina Chaima Englama, tzw.
„Teflówka” *ul. Tadeusza Kościuszki 2*

17

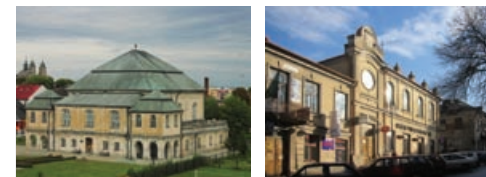

21

Łęczna
barokowa Wielka Synagoga z 1648 r.
ul. Bożnicza 19
Mała Synagoga z początku XIX w.
ul. Bożnicza 21
cmentarz założony w II połowie XVI w.
ul. Pasternik

Tarnobrzeg
cmentarz założony na początku XX w. –
miejsce spoczynku cadyka Eliezera Horowitza
z Dzikowa (zm. 1860) *ul. Marii Dąbrowskiej*

18

22

Włodawa
barokowy zespół
synagogałny
z II połowy XVIII w.
*ul. Czerwonego
Krzyża 7*

23

Chełm
tzw. nowa synagoga
z początku XX w.
ul. Mikołaja Kopernika 8
cmentarz
założony w XV w.
– jeden z najstarszych
zachowanych
cmentarzy żydowskich
w Europie *ul. Kolejowa*

NAJWAŻNIEJSZYM PUNKTEM
SZLAKU CHASYDZKIEGO
BĘDZIE RENESANSOWA
SYNAGOGA W ZAMOŚCIU.

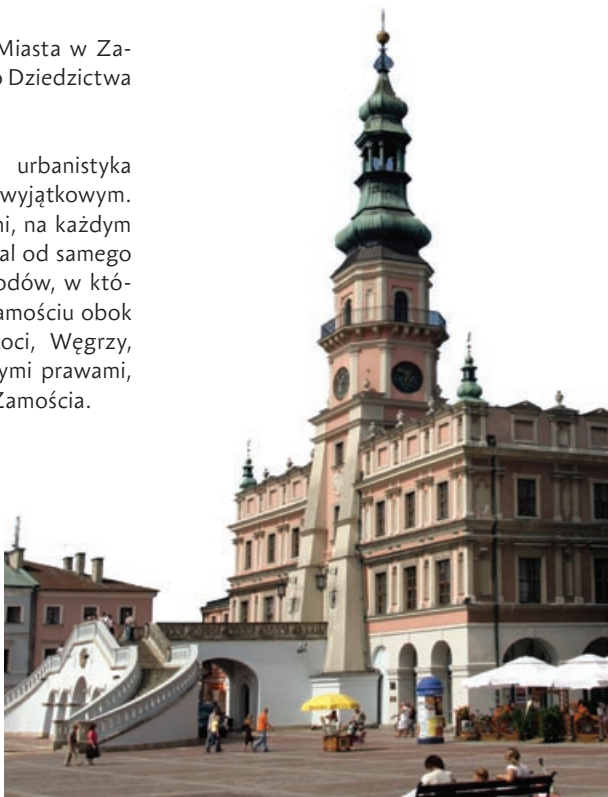
ZAMOŚĆ – MIASTO WIELU KULTUR

Zamość jest jedynym w Polsce i jednym z bardzo nielicznych w Europie renesansowym kompleksem urbanistycznym. Został założony w 1580 r. przez hetmana i kanclerza wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego jako renesansowe „miasto idealne”, zaprojektowane przez włoskiego architekta Bernarda Morando.

W 1992 r. zespół urbanistyczny Starego Miasta w Zamościu został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO.

Jednak to nie wyłącznie architektura i urbanistyka sprawiają, że Zamość był i jest miejscem wyjątkowym. Przechadzając się renesansowymi uliczkami, na każdym kroku musimy pamiętać, że miasto to niemal od samego początku miało być metropolią wielu narodów, w którym kwitły idee tolerancji i harmonii. W Zamościu obok Polaków mieszkali Ormianie, Grecy, Szkoci, Węgrzy, Ukraińcy i Żydzi, którzy, ciesząc się równymi prawami, współtworzyli wielokulturowy wizerunek Zamościa.

W 1992 r. zespół
urbanistyczny Starego
Miasta w Zamościu
został wpisany na Listę
Światowego Dziedzictwa
Kultury UNESCO.

HISTORIA SPOŁECZNOŚCI ŻYDOWSKIEJ W ZAMOŚCIU

Pierwsi Żydzi w Zamościu

Kiedy Jan Zamoyski wydał akt lokacyjny Zamościa, nic nie zapowiadało, że w niedługim czasie miasto stanie się swoistym centrum wielokulturowym i wielonarodowościowym, zamieszkanym nie tylko przez Polaków, ale także Ormian, Greków, Rusinów, Niemców, Włochów, Szkotów i Żydów. Początkowo hetman gwarantował, że w Zamościu osiedlać się będą tylko katolicy, jednakże życie szybko zweryfikowało ten plan i już w 1585 r. Zamoyski zezwolił na osiedlanie się w mieście Ormian, a w 1588 r. – Żydów.

Zamoyski zgodził się na zamieszkanie w obrębie murów miejskich i zorganizowanie ka-
hału (czyli gminy religijnej) przez Żydów sefardyjskich przybyłych z Włoch i Turcji (po
1623 r., już po śmierci Zamoyskiego, do miasta przybyli także Sefardyjczycy z Flandrii
i Niderlandów). W Zamościu osiedlili się więc kupcy żydowscy z najważniejszych cen-
trów handlowych ówczesnej Europy, którzy mogli zagwarantować miastu doskonałe
kontakty z Lewantem, czyli Bliskim Wschodem. Mianem Sefardyjczyków określa się
Żydów wywodzących się z terenów Półwyspu Iberyjskiego, skąd zostali wygnani pod
koniec XV w. Od Żydów aszkenazyjskich, wywodzących się z Niemiec, którzy zdecy-
dowanie dominowali wówczas na terenie Rzeczypospolitej, odróżniały Sefardyjczyków
niektóre obyczaje, liturgia oraz tradycje muzyczne i językowe.

Przywilej nadany przez Zamoyskiego zezwalał Żydom sefardyjskim na budowę domów
przy ulicy Żydowskiej (dziś ul. Ludwika Zamenhofa), a także na wzniesienie synagogi,
chederu (szkoły religijnej dla chłopców) oraz mykwy (łaźni rytualnej). Co ważne, Żydzi
osiedlający się w Zamościu otrzymali status prawny równy pozostałym mieszkańcom,
co w tej epoce niestety nie było regułą. Mogli zajmować się rzemiosłem oraz handlem;
przywilej gwarantował im także prawo do produkcji przedmiotów zbytku: eleganckiej
odzieży, wyrobów jubilerskich czy kosztownego wyposażenia domów. Żydzi mogli być
także aptekarzami i lekarzami. Zamojska gmina żydowska miała pozostać sefardyjska,
choć Aszkenazyjczycy mogli być do niej dopuszczani po uzyskaniu zgody właściciela
miasta oraz samej gminy. W tym jednak czasie Sefardyjczycy nie dopuszczali jeszcze do
zawierania mieszanych małżeństw z Żydami aszkenazyjskimi – różnice między obiema
grupami uważane były za zbyt poważne.

Na przełomie XVI i XVII w. w Zamościu założony został także pierwszy cmentarz żydowski, na
którym w 1804 r. pochowany został Jakub Kranz, słynny Magid z Dubna. Po cmentarzu tym, zlo-
kalizowanym przy ul. Partyzantów, nie pozostał dziś żaden ślad, a na jego miejscu znajduje się
Zamojski Dom Kultury. Na początku XVII w. przy
ul. Żydowskiej rozpoczęto budowę wspaniałej
renesansowej synagogi (dziś ul. Ludwika Zamen-
hofa 9). W ślad za nią powstał także gminny dom
nauki i modlitwy – bet midrasz. Sama dzielnica
żydowska rozrastała się stopniowo, obejmując
oprócz ul. Żydowskiej także dzisiejszą ul. Icchaka
Leibusza Pereca i Rynek Solny. O poziomie inte-
lektualnym ówczesnej społeczności żydowskiej
świadczy fakt, że już w XVII w. żydowski Zamość
określany był jako „miasto pełne uczonych i pisa-
rzy bez różnicy”.

O poziomie
intelektualnym
ówczesnej
społeczności
żydowskiej
świadczy fakt,
że już w XVII w.
żydowski Zamość
określany był jako
„miasto pełne
uczonych i pisarzy
bez różnicy”.

Kres gminy sefardyjskiej

Wojny, jakie dotknęły Rzeczpospolitą w XVII w., a zwłaszcza powstanie Chmielnickiego i potop szwedzki, położyły kres historii gminy sefardyjskiej w Zamościu. Większość Sefardyjczyków opuściła miasto, a ich miejsce zajęli Żydzi aszkenazyjscy, dzięki czemu zamojski kahał stał się częścią rozległej organizacji gminnej Żydów Rzeczypospolitej. Od II połowy XVII w. Zamość reprezentowany był na żydowskim Sejmie Czterech Ziem, gdzie zamojscy delegaci występowali także w imieniu mniejszych gmin żydowskich z terenów Ordynacji Zamojskiej.

Życie religijne i intelektualne

W XVIII w. Zamość stał się ważnym ośrodkiem kształcenia przyszłych rabinów. Rabin Jakow Icchak Hochgelentner założył w mieście uczelnię rabinacką, noszącą nazwę Jesziwy Mędrców Zamościa. Zamojska gmina żydowska, w odróżnieniu od wielu innych społeczności południowo-wschodniej Polski, nigdy nie włączyła się w nurt chasydyzmu, który w II połowie XVIII w. objął swym oddziaływaniem ziemie Rzeczypospolitej. Prawdopodobnie zadecydowała o tym postawa miejscowych, wykształconych rabinów,

W XVIII w. Zamość stał się ważnym ośrodkiem kształcenia przyszłych rabinów. Rabin Jakow Icchak Hochgelentner założył w mieście uczelnię rabinacką, noszącą nazwę Jesziwy Mędrców Zamościa.

a także przywiązanej do tradycji elity żydowskiej. W przeciwieństwie do mniejszych gmin wokół Zamościa, w których chasydyzm znalazł bardzo wielu zwolenników, stolica Ordynacji stała się znaczącym ośrodkiem ruchu antychasydzkiego, a następnie Haskali (z hebrajskiego: „oświecenie”), czyli ogólnoeuropejskiego ruchu, który postulował rezygnację z izolacjonizmu oraz angażowanie się Żydów w życie społeczne i polityczne zamieszkiwanych przez nich państw.

To właśnie z Zamościa pochodził Ezriel Halewi Horowitz, wielki przeciwnik chasydyzmu, a przede wszystkim Jakuba Icchaka Horowitza, zwanego „Widzącym z Lublina”, słynnego przywódcy chasydów lubelskich. W I połowie XIX w. istniały w Zamościu tylko dwie niewielkie grupy chasydzkie – zwolenników cadyka z Góry Kalwarii oraz cadyka z Beża.

O ile chasydyzm nie zyskał w Zamościu wielu zwolenników, o tyle pod koniec XVIII w. wielką popularność zdobyły w mieście idee Haskali, głoszące potrzebę emancypacji i asymilacji Żydów. Do ich zwolenników należał rabin Izrael Ben Mosze Halevi Zamość, filozof i matematyk. Rabin ten zyskał ogólnoeuropejską sławę, był m. in. nauczycielem samego Mojżesza Mendelssohna, słynnego filozofa, którego nauki doprowadziły do prawie całkowitej asymilacji Żydów niemieckich.

Ruch Haskali w Zamościu reprezentowali nie tylko rabini. Jej zwolennikami były też takie osoby jak Aleksander Cederbaum, twórca pierwszej na terenie Rosji gazety wydawanej w języku jidysz („Kol Mewaser”) i po hebrajsku („Hamelic”). W Zamościu urodził się też słynny pisarz Icchak Leibusz Perec (1852–1915), uważany za jednego z ojców literatury jidysz. Chociaż większość utworów Perca powstała w Warszawie, wiele z nich osadzonych jest w zamojskich realiach, tak jak *Opowiadania chasydzkie* czy dramat *W nocy na starym rynku*. W Zamościu urodziła się także, w 1871 r., Róża Luksemburg, słynna działaczka socjalistyczna. Należy jednak pamiętać, że w zamojskim kahałe przeważali Żydzi tradycyjni, a postępową inteligencja stanowiła mniejszość społeczności.

Pod zaborami

Gdy po Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. miasto znalazło się w obrębie Królestwa Polskiego, władze carskie postanowiły rozbudować twierdzę zamojską. Ludność cywilna mieszkająca na Starym Mieście, a więc w obrębie murów twierdzy, w 1822 r. musiała przeprowadzić się na przedmieścia, przede wszystkim do Nowej Osady, zwanej później Nowym Miastem. Tam przeniesiono także siedzibę kahału.

W tym czasie ludność żydowska stanowiła już większość mieszkańców miasta. W 1827 r. wśród 5 414 mieszkańców Zamościa było 2 874 Żydów, co stanowiło 53% ogółu mieszkańców. W 1857 r. wśród 4 035 mieszkańców było 2 490 Żydów. W 1897 r. w Zamościu mieszkało 7 034 Żydów, co stanowiło 62% ogółu mieszkańców miasta.

Na powrót ludności cywilnej na Stare Miasto władze rosyjskie zezwoliły dopiero w 1866 r., w związku z odebraniem Zamościowi statusu twierdzy. Wytworzyła się wów-

W 1897 r. w Zamościu mieszkało 7 034 Żydów, co stanowiło 62% ogółu mieszkańców miasta.

Przed I wojną światową ponad 90% sklepów oraz ponad 75% zakładów rzemieślniczych w Zamościu należało do Żydów.

czas interesująca sytuacja. Wielu Żydów, przeważnie tych mniej zamożnych, pozostało na Nowym Mieście, zaś na Stare Miasto przeniosły się przede wszystkim żydowskie elity. W ten sposób w Zamościu praktycznie funkcjonowały dwie gminy żydowskie – staromiejska i nowomiejska, posiadające odrębne synagogi oraz różnych rabinów. Osobne były także chedery i mykwy. W latach 1866–1872 wybudowana została nowomiejska synagoga, zachowana do dziś (ul. Gminna 32). W tamtejszej gminie doszli nawet do głosu zwolennicy chasydyzmu – stanowisko rabinów powierzono potomkom „Widzącego z Lublina”.

Większość Żydów zamojskich utrzymywała się z handlu i rzemiosła. Przed I wojną światową ponad 90% sklepów oraz ponad 75% zakładów rzemieślniczych w Zamościu należało do Żydów. W okresie międzywojennym odsetek ten nieco spadł na korzyść przedsiębiorstw polskich, ale i tak do 1939 r. handel i rzemiosło w Zamościu, podobnie jak w innych miastach na Lubelszczyźnie, pozostawały domeną żydowską. W 1907 r.,

z racji wyczerpania się miejsca na starym cmentarzu żydowskim, gmina założyła nowy cmentarz, ulokowany przy ul. Prostej. W 1910 r. wśród 14 593 mieszkańców miasta było 9 188 Żydów.

W drugiej połowie XIX w. pojawiła się wśród zamojskiej elity żydowskiej nowa kategoria osób – byli to ludzie asymilujący się do kultury polskiej, którzy stanowili jednak niewielki tylko procent społeczności żydowskiej. Chociaż stosunkowo nieliczna, grupa ta była jednak bardzo aktywna. Wystarczy wspomnieć o rodzinie Hernhutów, która prowadziła rosyjsko-polską drukarnię oraz znany w Zamościu skład książek. W 1913 r. wszystkie sześć księgarń zamojskich należało do Żydów, a oprócz drukarni Hernhutów działały jeszcze trzy inne drukarnie żydowskie, wydające książki nie tylko w językach żydowskich, ale też po polsku i po rosyjsku. Już w II połowie XIX w. w Zamościu zaczęły pojawiać się także szkoły żydowskie o charakterze świeckim: wykładano w nich historię Żydów i uczyło nowoczesnego języka hebrajskiego. Przed I wojną światową powstała także w Zamościu pierwsza na Lubelszczyźnie żydowska biblioteka publiczna.

Dość wcześnie pojawiły się w mieście prądy syjonistyczne i socjalistyczne. Bund, żydowska partia socjalistyczna, działał tam już od 1903 r. Prawdziwy rozkwit nowoczesnego żydowskiego życia politycznego w Zamościu nastąpił jednak dopiero w okresie I wojny światowej, zwłaszcza pod okupacją austro-węgierską, która była o wiele bardziej liberalna politycznie niż panowanie rosyjskie. Wtedy to w Zamościu zaczęła działać większość nowoczesnych żydowskich partii politycznych, a Żydzi weszli w skład Rady Miejskiej. W czasie I wojny światowej w mieście powstały także liczne żydowskie instytucje o charakterze społecznym, kulturalnym i gospodarczym, niezależne od tych prowadzonych przez kahał, takich jak założony jeszcze przed wojną Dom Starców i Kalek Żydowskich, a także ochronka dla dzieci.

I wojna światowa przyniosła jednak także wiele tragicznych wydarzeń. W 1914 r. wojska rosyjskie oskarżyły ludność żydowską o współpracę z Austriakami, czego efektem była egzekucja 11 Żydów oraz kilku Polaków. Już po zakończeniu Wielkiej Wojny, ale w trakcie wojny polsko-bolszewickiej, kiedy Armia Konna Budionnego stała pod murami miasta, żołnierze dywizji gen. Bułaka-Bałachowicza dokonali w Zamościu pogromu ludności żydowskiej, oskarżanej tym razem o współpracę z bolszewikami.

Okres międzywojenny był epoką rozkwitu zamojskiej społeczności żydowskiej, zarówno pod względem gospodarczym, jak i kulturalnym, politycznym i społecznym.

W przededniu wybuchu II wojny światowej w Zamościu mieszkało 12 531 Żydów, którzy stanowili 43% ogółu mieszkańców miasta.

Dwudziestolecie międzywojenne

Okres międzywojenny był epoką rozkwitu zamojskiej społeczności żydowskiej, zarówno pod względem gospodarczym, jak i kulturalnym, politycznym i społecznym. Warto wspomnieć o powstałym w 1927 r. Koedukacyjnym Gimnazjum Humanistycznym Gminy Żydowskiej, w którym zajęcia prowadzone były w języku polskim. W języku jidysz ukazywały się natomiast liczne periodyki, jak chociażby dwutygodnik „Zamoszczer Sztyyme” („Głos Zamojski”), który wydawany był przez syjonistyczno-socjalistyczną partię Poalej Syjon i ukazywał się w latach 1928, 1937-1939. Żydzi posiadali także dziewięć bibliotek, cztery księgarnie oraz trzy duże drukarnie. Obok szkolnictwa świeckiego funkcjonowały także szkoły o charakterze religijnym, przede wszystkim tradycyjne chedery, a także niewielka jesziwa nazywana Ajc-Chaim (Drzewo Życia).

W okresie międzywojennym 94,7% żydowskich mieszkańców miasta deklarowało posługiwanie się na co dzień językiem jidysz, chociaż dla młodszego pokolenia coraz częściej to język polski stawał na pierwszym miejscu. Jednocześnie 4,1% Żydów z Zamościa deklarowało język polski jako język domowy – był to wyższy odsetek niż w o wiele większym Lublinie, gdzie wynosił on 2,5%. Żydzi nadal dominowali w zamojskim handlu, rzemiośle i przemyśle, chociaż w okresie międzywojennym w mieście powstało wiele firm polskich. W 1924 r. 75,7% zamojskich zakładów handlowych należało do Żydów, podobnie jak 54,5% fabryk.

W przededniu wybuchu II wojny światowej w Zamościu mieszkało 12 531 Żydów, którzy stanowili 43% ogółu mieszkańców miasta. Zamieszkiwali oni przede wszystkim Stare i Nowe Miasto.

Po opuszczeniu
Zamościa przez
Rosjan w 1939 r.
w mieście pozostało
nieco ponad 4 000
Żydów.

Po opuszczeniu Zamościa przez Rosjan w 1939 r. w mieście pozostało nieco ponad 4 000 Żydów. W krótkim czasie populacja ta wzrosła na skutek napływu do Zamościa Żydów wysiedlanych przez Niemców z terenów polskich włączonych do Rzeszy – były to znaczne grupy Żydów pochodzących z Włocławka, Koła, Kalisza i Łodzi. Pod koniec 1940 r. w mieście znalazło się około 2 500 takich wysiedleńców.

Okupacja niemiecka oznaczała dla Żydów systematyczne, brutalne prześladowania i szykany. Ich mienie było grabione, a oni sami zmuszani byli do pracy zarówno na terenie miasta, jak i w obozach pracy na terenie dystryktu lubelskiego, przede wszystkim w niedalekich obozach pracy w Bełżcu i w Bortatyczach. W dniu 1 maja 1941 r. władze niemieckie nakazały wszystkim Żydom zamojskim osiedlenie się na terenie Nowego Miasta, tworząc w ten sposób odrębną dzielnicę żydowską (w Zamościu jednak nie powstało nigdy zamknięte getto).

W marcu 1942 r. rozpoczęła się Akcja „Reinhardt”, niemiecka operacja mająca na celu zagładę ludności żydowskiej z terenu Generalnego Gubernatorstwa. W odległym od Zamościa o 40 km Bełżcu Niemcy utworzyli obóz zagłady. Pierwsza deportacja z Zamościa do Bełżca miała miejsce w święto Pesach, 11 kwietnia 1942 r.; do obozu

II wojna światowa i Zagłada

We wrześniu 1939 r., po wybuchu II wojny światowej, Zamość na dwa tygodnie znalazł się pod okupacją niemiecką. W tym czasie nastąpiły brutalne prześladowania Żydów, bitych i rabowanych przez żołnierzy niemieckich. Nic też dziwnego, że gdy 26 września 1939 r. do miasta wkroczyły oddziały sowieckie, zostały one przyjęte przez żydowskich zamościan o ile nie z radością, to przynajmniej z ulgą. Panowanie sowieckie trwało w Zamościu dwa tygodnie. Część Żydów, zwłaszcza tych o poglądach lewicowych, jawnie współpracowała z nową władzą. Gdy wojska sowieckie wycofywały się z miasta, oficjalnie ogłoszono wśród Żydów zamojskich, że mogą oni ewakuować się z Armią Czerwoną. Duża część ludności żydowskiej, doświadczywszy bestialstwa krótkiego pobytu Niemców, zdecydowała się na ewakuację za Bug. Oblicza się, że miasto mogło wtedy opuścić około 7-8 000 Żydów. Większość z nich zatrzymała się zaraz za granicą okupacji sowieckiej, przede wszystkim we Włodzimierzu Wołyńskim oraz we Lwowie, i w 1941 r., gdy tereny te znalazły się pod okupacją nazistowską, podzieliła tragiczny los tamtejszych Żydów. Niewielka część uciekinierów została w latach 1940–1941 deportowana przez Rosjan na Syberię i wielu z nich udało się tam przeżyć okres II wojny światowej.

Z całej społeczności zamojskich Żydów Zagładę przetrwało zaledwie około 50 osób; kilkuset Żydów z Zamościa przeżyło wojnę w Związku Radzieckim.

wywieziono wtedy blisko 2 500 ludzi. Osoby starsze i niedołążne były mordowane przez Niemców w domach lub na ulicach. Oficjalnie Niemcy przekazali Żydom zamojskim, że jest to deportacja „na Wschód”, do pracy. W rzeczywistości wszyscy zostali zamordowani w obozie zagłady w Bełżcu. Z obozu zdołał uciec 15-letni Lejb Wolsztajn, który prawdę o tym obozie opowiedział przedstawicielom zamojskiej Rady Żydowskiej. Tego, co opowiadał młody Wolsztajn, nigdy oficjalnie nie przekazano mieszkańcom getta.

Po pierwszej „akcji” do Zamościa przybyły jeszcze trzy duże transporty ludzi: do miasta przywieziono blisko 1 000 niemieckich Żydów z Dortmundu oraz ponad 2 000 Żydów czeskich z getta w Theresienstadt. Druga akcja deportacyjna rozpoczęła się w Zamościu w święto Szawuot, 24 maja 1942 r. W dniu 27 maja do Sobiboru, drugiego obok Bełżca obozu zagłady na terenie dystryktu lubelskiego, wywieziono ponad 2 000 Żydów. 11 sierpnia 1942 r. około 400 Żydów zamojskich zostało zabranych do obozu koncentracyjnego na Majdanku, we wrześniu kolejnych 400 osób wywieziono do obozu zagłady w Bełżcu.

Ostateczna likwidacja dzielnicy żydowskiej w Zamościu nastąpiła 16 października 1942 r., kiedy to pozostającym na Nowym Mieście nielicznym już Żydom Niemcy rozkazali przenieść się do pobliskiej Izbicy. 18 października 1942 r. Zamość został oficjalnie ogłoszony przez Niemców Judenrein – miastem „wolnym od Żydów”. Z Izbicy większość zamojskich Żydów została deportowana do obozów zagłady w Bełżcu, Sobiborze i na Majdanku. Tylko nielicznym udało się zbiec i, dzięki pomocy Polaków, przetrwać do końca wojny. W obozach pracy w Zamościu przetrzymywano jeszcze w tym czasie niewielkie grupy więźniów żydowskich, którzy w 1943 r. zostali zamordowani lub deportowani do obozu na Majdanku.

Z całej społeczności zamojskich Żydów Zagładę przetrwało zaledwie około 50 osób; kilkuset Żydów z Zamościa przeżyło wojnę w Związku Radzieckim. W 1945 r., już po wyzwoleniu Polski, w Zamościu mieszkało zaledwie 224 Żydów i trudno stwierdzić, ilu z nich było rodowitymi zamościanami. Grupa ta, na skutek wyjazdów z powojennej Polski, w 1947 r. skurczyła się do zaledwie pięciu osób. Ocaleni zamojscy Żydzi oraz ich potomkowie zrzeszeni są obecnie w Ziomkostwie Żydów z Zamościa i Okolic w Izraelu, które liczy około 2 000 członków.

Ślady obecności

Dziś o bogatej historii zamojskich Żydów przypominają wciąż stosunkowo liczne obiekty. Na terenie zniszczonego przez Niemców nowego cmentarza przy ul. Prostej zaraz po wojnie powstał pomnik zbudowany z fragmentów rozbitych macew, upamiętniający zamordowanych Żydów zamojskich. Istnieje wciąż synagoga nowomiejska, niestety przebudowana na potrzeby przedszkola oraz zboru jednego z wyznań protestanckich. W dawnej mykwie na Starym Mieście (ul. Ludwika Zamenhofska 5) mieścił się do niedawna klub jazzowy, a budynek kahału (ul. Ludwika Zamenhofska 11) od kilku lat stoi pusty. Najciekawszym i najbardziej wartościowym zabytkiem kultury żydowskiej w Zamościu jest renesansowa synagoga na Starym Mieście.

| ROBERT KUWAŁEK

BIBLIOGRAFIA

- J. Altenberg, *Gmina izraelska w Zamościu*, „Jutrzenka”, 20: 1861.
- Z. i J. Baranowscy, *Dzielnica żydowska w Zamościu*, „Biuletyn ŻIH”, 63: 1967.
- M. W. Bernstein (red.), *Pinkas Zamość; yizkkor-bukh. Pinkas Zamość in Memoriam*, Buenos Aires 1957.
- K. Czubata, *Dawniej w Zamościu*, Zamość 1998.
- J. Janicka, *Żydzi Zamojszczyzny 1864–1915*, Lublin 2007.
- A. Kędziora, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 1997.
- A. Kopciowski, *Słownik biograficzny zamojskich Żydów 1918-1939*, cz. 1–7, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, 1–2: 2000, 1–2: 2003.
- A. Kopciowski, *Zagłada Żydów w Zamościu*, Lublin 2005.
- J. Morgensztern, *O osadnictwie Żydów w Zamościu na przełomie XVI i XVII w.*, „Biuletyn ŻIH”, 43–44: 1962.
- J. Morgensztern, *Uwagi o Żydach sefardyjskich w Zamościu w latach 1588–1650*, „Biuletyn ŻIH”, 38: 1961.
- B. Sawa, *Przyczynek do sytuacji prawnej Żydów zamojskich od II połowy XVI do XIX w.*, „Biuletyn ŻIH”, 3: 1976.
- G. Sowińska, *Udział Żydów w życiu kulturalnym Zamościa w latach 1867–1914*, „Biuletyn ŻIH”, 2: 1989.
- R. Urban, *Biblioteki żydowskie w Zamościu w latach 1918–1939*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, 1–2: 2001.
- K. Zieliński, *Żydzi Lubelszczyzny 1914–1918*, Lublin 1999.

Tekst: Robert Kuwałek, Weronika Litwin

Redakcja: Dominika Gajewska, Weronika Litwin

Konsultacje merytoryczne: Monika Krawczyk

Projekt graficzny: rzeczyobrazkowe.pl

Fotografie: Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Łukasz Giersz, Marcin Kamiński, Michał Kwapisz, Weronika Litwin, Zbigniew Nita, Tadeusz Sobczuk

© by Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Warszawa 2009

ISBN 978-83-61306-92-4

www.fodz.pl
www.polin.org.pl
www.pamiec.fodz.pl

ISBN 978-83-61306-92-4